

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
1. Bestaat God?	15
2. Waarom in God geloven?	46
3. Abrahamitische religies: joodse interpretaties van God	59
4. Abrahamitische religies: christelijke interpretaties van God	75
5. Abrahamitische religies: islamitische interpretaties van God	93
6. Indiase religies	106
7. Kenbaarheid en onkenbaarheid van God	128
Illustratieverantwoording	141
Verantwoording	142
Verwijzingen	143
Verder lezen	151
Index	156

Voorwoord

Een deel van dit boek is geschreven door mijn vrouw Margaret, die in zekere mate als medeauteur geldt. Vanwege mijn steeds slechtere gezichtsvermogen heeft zij het boek ook zorgvuldig gecorrigeerd; eventuele resterende fouten komen vanzelfsprekend voor mijn rekening. Ik ben haar voor haar hulp – en voor nog veel meer – grote dank verschuldigd. Beiden zijn we Sarah Brunning bijzonder dankbaar voor al haar steun en aanmoediging.

Mijn dank gaat ook uit naar de vele mensen die mij met suggesties en verbeteringen hebben bijgestaan, in het bijzonder Peter Barrett, Chip Coakley, Quinton Deeley, David Hay, Ben O'Rourke (O.S.A.) en Romie Ridley. Ik ben met name dr. Viswanathan dankbaar voor het beschikbaar stellen van zijn beschrijving van Mahadevi, en Gavin Flood, zonder wiens steun dit boek waarschijnlijk niet gepubliceerd zou zijn. Mijn dank gaat ook uit naar Gary Wade en de zesdeklassers van St John's School in Leatherhead, die na hun examens de tijd namen om een vroege versie te lezen; hun reacties waren zeer behulpzaam.

In het bijzonder dank ik de vele betrokkenen bij Oxford University Press. De procedure bleek uiteindelijk veel ingewikkelder dan iedereen had verwacht, waardoor de uitgever, Andrea Keegan, er veel extra werk aan had. Ik ben haar erkentelijk voor haar algehele competentie en haar geduld onder druk. Het was ook een genoegen om samen te werken met Emma Ma, Carol Carnegie, Carrie Hickman, Joy Mellor en Kay Clement, en ik dank hen voor hun bekwaamheid en hun hulp.

Opmerking over transliteratie

In dit boek wordt geen precieze transliteratie van andere talen gebruikt. Diakritische tekens zijn bijvoorbeeld niet

overgenomen, behalve in citaten. Zo verschijnt Siva als Shiva. Voor het Arabisch treedt een specifiek probleem op. Het bepaald lidwoord is in het Arabisch 'al' en zit vast aan het bijbehorende zelfstandig naamwoord. Zo is 'het huis' in het Arabisch *al-bait*. Bij transliteratie van het Arabisch wordt vaak een koppelteken gebruikt tussen *al* en het zelfstandig naamwoord, ofwel *al-bait*. Maar dat is niet nuttig en ook misleidend omdat dit het onderscheid miskent tussen twee groepen letters in het Arabisch alfabet, namelijk de zonneletters versus de maanletters. In de 14 zonneletters assimileert de *l* van *al* met de eerste letter van het zelfstandig naamwoord. Zo is 'de zon' *asshams*, niet *alshams*. Auteurs met kennis van het Arabisch (zoals Chittick, ook genoemd in de aanbevolen literatuur aan het eind van dit boek) respecteren dit onderscheid, maar het levert wel problemen op voor de alfabetische volgorde van een index. Daarom hanteer ik een compromis tussen de niet-nuttige conventie en het juiste gebruik van het Arabisch: voor de zonneletters heb ik een streepje geplaatst tussen lidwoord en zelfstandig naamwoord (bijv. *al-Shams*) en voor de maanletters heb ik het Arabische gebruik gevolgd en het lidwoord aan het zelfstandig naamwoord vast geschreven (bijv. *alQuran*). Twee Mekka-goden verschijnen dan bijvoorbeeld als *alUzza* en *al-Lat* (aangezien de *l* een zonneletter is).

Inleiding

Over de hele wereld hebben mensen door de eeuwen heen in God geloofd, en dat geldt voor de meerderheid van de mensen nog steeds. Maar in wie of wat geloven zij dan precies? De manieren waarop mensen God beschrijven of met God communiceren, lopen zo ver uiteen dat dit niet alleen tot meningsverschillen, maar ook tot conflicten en oorlog heeft geleid. Is er één God of zijn er vele? Is God ergens boven of hier beneden? Staat God buiten het heelal of is het heelal de belichaming van God? De verscheidenheid aan interpretaties is zo groot dat elke studie over God zal moeten beginnen met de vraag: wie of wat is God?

Het antwoord op die vraag is niet zo makkelijk te geven. Zelfs het woord 'God' betekent niet voor alle mensen en in alle tijden hetzelfde. Moeten we dit woord eigenlijk wel gebruiken? Waarom niet 'Godin'? In veel oude cultussen en voorstellingen van een godheid is sprake van een godin, een Moeder als levensader en bron van al het leven. Er is zelfs betoogd (met name op basis van archeologische vondsten) dat God ten minste de eerste 200.000 jaar van het menselijk bestaan op aarde vrouwelijk was. In India worden tot op de dag van vandaag zowel godinnen als goden erkend en aanbeden.

In de Abrahamitische godsdiensten (het jodendom, het christendom en de islam) daarentegen is de godheid onmiskenbaar mannelijk, hoewel er nog sporen van een vrouwelijke God en van God als moeder te vinden zijn. In deze religies worden mannelijke werkwoorden en voornaamwoorden gebruikt om naar God te verwijzen, en domineren mannelijke vormen in voorstellingen van de natuur en het karakter van God. Die fundamenteel mannelijk typering van God werkt sterk door in het dagelijks leven: zo was het vrouwen tot voor kort vaak verboden – door mannen – om rabbijn, priester of imam te zijn of gemengde congregaties voor te gaan in gebed.

Moeten we de term 'God' dan maar vermijden en in plaats daarvan de term 'godheid' gebruiken? Dat lijkt veel te gekunsteld, en het is ook geen oplossing, want 'godheid' wordt vaak omschreven als 'een God met mannelijke kenmerken'.

In dit boek gebruik ik steeds de term 'God', hoewel na eeuwen van mannelijke dominantie ons begrip van God nu weer meer beïnvloed wordt door 'de terugkomst van het vrouwelijke'. Maar ik vermijd het gebruik van mannelijke of vrouwelijke voornaamwoorden met betrekking tot God, behalve in citaten (om auteursrechtelijke redenen) en in beschrijvingen of besprekingen van Indiase religies, waarin het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk noodzakelijk is.

Uiteraard ligt de betekenis van God uiteindelijk ver buiten het bereik van menselijke bewoordingen en beschrijvingen, en gaat die zeer zeker voorbij aan sekse. Tegelijkertijd moeten we onderkennen dat er veel verschillende beschrijvingen en typeringen van God bestaan, en sommige daarvan plaatsen goden en godinnen duidelijk binnen het domein van de menselijke beschrijving. Ook moeten we onderkennen dat interpretaties van God niet hetzelfde blijven in de loop der tijd. Zelfs binnen één specifieke religie komen er ingrijpende veranderingen (en vaak diepgaande meningsverschillen) voor in de manier waarop mensen denken en spreken over God.

Dat lijkt op het eerste gezicht misschien verrassend. Immers: als God God is, dan verandert God toch niet? Dat moge zo zijn: 'Alles verdoft wat glans bezat en gloed. Alles vervalt in 't wisselend getij, maar Gij die eeuwig zijt, blijf mij nabij' (Gezang 392). Wat daarentegen wel verandert zijn de beschrijvingen en typeringen van God door verschillende religies op verschillende momenten.

Neem bijvoorbeeld de overgang van Dyaus naar Zeus. In het oude India werd de hemel gezien als bron van leven en levensonderhoud (zon en regen) én van plotselinge vernietiging (storm en bliksem). De hemel als veroorzaker van deze effecten werd Dyaus genoemd. Maar toen de verschillende

effecten aan afzonderlijke actoren werden toegeschreven (zo werd de Zon Surya), werd Dyaus een van de acht bestaanssferen waar de goden en godinnen in leefden. Inmiddels had Dyaus zich verspreid naar andere gebieden, zoals Griekenland waar hij Zeus werd. Eenmaal daar werd Zeus de stamvader van de andere goden en godinnen, die ten tijde van Homerus (8ste eeuw v.Chr.) werden beschreven als ‘een stelletje kibbelende prima donna’s die van hun menselijke volgelingen respect en eerbetoon eisen, en die zich bijzonder onaangenaam kunnen tonen als ze het gevoel hebben dat die eerbied uitblijft.’ Ten tijde van Aeschylus (6de/5de eeuw v.Chr.) wordt Zeus weer anders gekenschetst: hij staat meer veraf; het openingskoor van Agamemnon roept uit: ‘Zeus, wie hij ook moge zijn; als deze naam hem bevalt, dan roep ik hem in mijn smeekbede aan’. En in de Hymne aan Zeus van de stoïcijnse filosoof Cleanthes (4de/3de eeuw v.Chr.) is Zeus uitgegroeid tot de enige God, die alles wat bestaat in het leven heeft geroepen en die de hele schepping stuurt door de universele taal der rede.

Uit dit korte voorbeeld blijkt al hoe sterk menselijke interpretaties en typering van God kunnen veranderen op verschillende momenten en plaatsen, zelfs als dezelfde of licht gewijzigde benamingen gebruikt worden. Toch zijn die vaak ingrijpende ontwikkelingen niet zo verwonderlijk als je bedenkt hoe sterk het menselijk begrip van alles zich ontwikkelt van de ene op de andere generatie. In de natuurwetenschappen bijvoorbeeld wordt het universum voortdurend op een andere manier geïnterpreteerd en worden oudere interpretaties gecorrigeerd. Toch blijft in beide gevallen – de wetenschap en de interpretaties van God – veel onveranderd, omdat het de tand des tijds heeft doorstaan en plausibel is gebleken. Aan de andere kant is veel ook wel veranderd. Het is heel goed mogelijk dat God en het universum zijn wat ze zijn, maar dat de manier waarop wij erover denken en spreken verandert naarmate onze ervaring, begrip en wijsheid groeien.

Dat inzicht is fundamenteel voor een (eerste) begrip van God en het komt later in dit boek nog uitvoerig aan bod. Het punt is dat zelfs als God niet verandert, verschillende mensen en verschillende religies God op zeer verschillende manieren – die wel degelijk veranderen in de tijd – hebben beschreven en geïnterpreteerd; dat wil zeggen: zij hebben God een specifieke natuur en een specifiek karakter gegeven. De betekenis van God staat niet vast. Godsdiensten en gelovigen hebben er vaak moeite mee om dat te aanvaarden, en hun terughoudendheid is mogelijk het gevolg van gevoelens van loyaliteit en trouw. Maar toch kunnen hun interpretatie en hun typering van God niet hetzelfde blijven; tenslotte is God niet langer een figuur met een witte baard gezeten op een troon net boven de wolken. Een bekend citaat uit *De tijgerkat* van de Italiaanse schrijver Tomasi di Lampedusa luidt: ‘Als we willen dat alles blijft zoals het is, moet alles anders worden.’

Het zal nu hopelijk duidelijk zijn waarom een introductie tot God moet beginnen met de vraag wie of wat aan ons wordt geïntroduceerd. Wie of wat is God? Het meest directe antwoord luidt dat ‘God’ het woord is dat mensen gebruiken als zij over de ultieme en absolute realiteit willen praten. Verschillende godsdiensten kunnen die ultieme realiteit op verschillende manieren vaststellen en beschrijven, maar over één ding zijn ze het in elk geval eens: de overtuiging dat zo’n realiteit bestaat, ‘in haar oneindige mysterie buiten het bereik van het menselijk intellect’.

Als dit inderdaad zo is, zouden we kunnen concluderen dat religies simpelweg verschillende wegen zijn die naar dezelfde bestemming leiden. Het probleem is echter dat wegen niet noodzakelijkerwijs naar dezelfde bestemming leiden, alleen maar omdat het wegen zijn. Wegen kunnen ons in de verkeerde richting leiden. De manieren waarop religies over God spreken zijn vaak zo tegenstrijdig – soms sluiten zij elkaar zelfs uit – dat dit tot conflicten, oorlogen en vervolging heeft geleid.

Een inleiding tot God moeten daarom zorgvuldig kijken naar hoe en waarom mensen met verschillende religies tot verschillende, vaak tegenstrijdige opvattingen over God zijn gekomen. In de grote wereldreligies gaat de vorming van die overtuigingen en gebruiken ver terug in de tijd. Ongeacht hoeveel die overtuigingen en gebruiken zich ontwikkelen en omvormen, het gaat nog steeds om interpretaties en toepassingen van wat door gezagsdragers uit het verleden is overgedragen in de vorm van teksten en tradities. Om de hedendaagse opvattingen over God te kunnen begrijpen, moeten we de in het (verre) verleden gelegde grondslagen ervan begrijpen. Om die reden gaan de desbetreffende hoofdstukken in dit boek helemaal terug naar Kanaän en de Indusvallei.

Dus wie of wat is God eigenlijk?

Hoofdstuk 1 behandelt de bovenstaande vraag en de pogingen van filosofen en theologen enerzijds, en dichters en gelovigen anderzijds om daar antwoord op te vinden. Waar filosofen en theologen dat in zorgvuldige en precieze bewoordingen doen, maken dichters en gelovigen veel meer gebruik van levendige en beschrijvende taal als zij door middel van gebed of verering over en met God spreken. Hoe verhouden die twee 'talen' zich tot elkaar? Vertellen ze ons de waarheid? Aan de hand van die vraag worden in hoofdstuk 1 de belangrijkste argumenten voor en tegen God afgewogen, en de reden waarom deze argumenten vaak leiden tot oordelen op basis van waarschijnlijkheid en niet tot sluitende bewijsvoering.

Hoofdstuk 2 behandelt de vraag waarom mensen in God geloven. Van de vele verschillende antwoorden die op deze vraag zijn geformuleerd, komen er enkele aan bod. Voor veel gelovigen spelen de effecten van (het geloof in) God in het leven en in de gewaarwording een belangrijke rol. Vervolgens wordt onderzocht wat die gewaarwording inhoudt en hoe deze samenhangt met recent neurowetenschappelijk onderzoek.

In hoofdstuk 3, 4, 5 en 6 wordt nader gekeken naar specifieke religies en de vraag wat de uitwerking van dit alles is in

het religieuze leven en de geloofsuitoefening. Een beknopt boek kan uiteraard niet alles samenvatten wat er in alle wereldreligies over God geloofd is. In plaats daarvan wordt dieper ingegaan op twee verschillende geloofsgroepen, de zogenoemde Abrahamitische religies (jodendom, christendom en islam) en die van India. De nadruk ligt telkens eerst op de wijze waarop de (zeer uiteenlopende) typering en beschrijvingen van God tot stand zijn gekomen, en daarna hoe die eerste, fundamentele typering zich al vanaf de begindagen ontwikkelen en veranderingen ondergaan. Vanwege de beperkte ruimte worden de latere ontwikkelingen verder niet beschreven, maar alleen kort aangestipt. Dit boek is nadrukkelijk geen geschiedenis van godsdiensten. In het laatste hoofdstuk wordt de cruciale vraag gesteld: 'Hoe kan God gekend worden?'